

Enclavaments lingüístics dels gitanos catalanoparlants al Rosselló i a Occitània: un estat de la qüestió

JEAN-PAUL ESCUDERO
Universitat de Montpellier

1. PRESENTACIÓ*

Des dels orígens de la seva història, els gitanos han constituït un arxipèlag de cultures minoritàries trasbalsades per migracions contínues. Aquest fet ha col·locat el poble gitano en situacions d'aïllament lingüístic a molts països d'Europa i del món.¹ Tal com hem dit en altres circumstàncies, el bilingüisme (o el multilingüisme) és un tret constitutiu de les cultures gitanes. En aquesta geografia de difícil abast, centrant-nos només en l'àmbit nostre, l'arribada de grups zíngars a les terres de la corona d'Aragó al segle xv suposà un aprenentatge progressiu de les llengües parlades en el regne. L'administració tolerà la presència d'aquell poble inestable fins al 1499. D'aquell any ençà, s'estrenà una legislació repressiva que s'endurí durant el segle xvi i el xvii amb modalitats molt diverses a la corona de Castella i a la d'Aragó. Mentre que Castella pretenia integrar els gitanos prohibint la seva mobilitat, la política oficial a casa nostra fou l'expulsió fins al decret de Nova Planta. Aleshores s'imposaren les lleis castellanques i començà un control dràstic de la població que durà fins a l'any 1783.²

* Aquest treball s'emmarca en un projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i els Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01.

1. Pel que fa al marc històric, vegeu les obres magistrals de François de Vaux de Foletier (1961 i 1981, citades a la bibliografia).

2. Sobre les migracions i la situació jurídica dels gitanos a l'Estat espanyol, és fonamental la lectura de *Gitanos de España*, obra del deixeble de François de Vaux de Foletier, Bernard Leblon (1993).

En la nova parla d'aquells gitanos, destinada als paios, les expulsions freqüents o els viatges de caràcter econòmic (que només tingueren un parèntesi en el període repressiu del segle XVIII) degueren contribuir a trencar els models de les variants dialectals formals de la llengua catalana, per anar forjant un sistema polimòrfic que arribaria en algun cas a ser transdialectal: el català gitano. Aquesta ordenació *transdialectal* apareix clarament en la parla dels gitanos de Perpinyà, on conflueix un lèxic septentrional majoritari sobre una base fonològica compartida amb el català central.³

Segons l'historiador Jean-Paul Salles (2003), a partir dels últims anys del segle XVIII, es dibuixà un moviment migratori quasi permanent (només alterat per les guerres) de la població gitana de l'est de Catalunya cap a Occitània.⁴ Avui dia, constatem la presència de comunitats gitanes d'origen peninsular, andaluses o catalanes, a gran part de l'Estat francès sense que puguem concretar l'abast d'aquesta presència.⁵ Més enllà de la Catalunya del Nord, apareixen barriades gitanes a Narbona, Besiers, Carcassona, Tolosa de Llenguadoc, Montpeller, Arle (Provença), Avinyó, etc. De fet, el món gitano ibèric no s'atura exactament a Occitània, sinó que s'estén fins a l'extrem nord de l'Estat francès, a la regió anomenada *Nord-Pas-de-Calais*.

2. BALANÇ I PERSPECTIVES

A hores d'ara, només coneixem tres estudis i dos articles sobre el català gitano de poblacions situades més enllà de la Catalunya meridional.

— A Montpeller: MARICHY, Christine (1989). *La langue des «Gitans catalans» de Figuerolles à Montpellier*. Diploma d'Estudis Aprofundits en Ciències del Llenguatge. Dirigit per Jean-Marie Petit. Treball presentat a la Universitat Paul Valéry, Montpeller III (140 p.). Aquest estudi inèdit fa la descripció del català gitano d'un barri de la ciutat de Montpeller.

— A Perpinyà: ESCUDERO, Jean-Paul (1998). *Contribution à l'étude de la langue des Gitans de Perpignan*. Tesi de doctorat en estudis catalans. Dirigida per

3. Aquesta qüestió ha estat detallada a «Les Gitans catalans et leur langue» (Escudero, 2004). Pel que fa al substrat no romànic del català gitano, vegeu «Vers des recherches sur le substrat tsigane...» (Escudero, 2009).

4. Durant el segle XIX i la primera meitat del XX, un grup de famílies gitanes es mou entre una xarxa de ciutats i pobles com ara Barcelona, Granollers, Pals, Figueres, Perpinyà, Ribesaltes, Sijà (Sigeon), Narbona, Besiers, etc. (Salles, 2003). Aquest moviment costaner es reflecteix, encara, en els trets empordanesos i rossellonesos del català gitano actual (Escudero, 2004).

5. Sobre el problema geogràfic, vegeu, també, Escudero (2009). En paral·lel, els gitanos *andalusos* de Provença presenten una altra situació lingüística interessantíssima amb el que s'hauria d'anomenar *castellà gitano*. No sabem que s'hagi estudiat fins ara.

Jordi Costa i Bernard Leblon. Presentada a la Universitat de Perpinyà (505 p.). Aquesta tesi, que descriu separatament el caló i el català gitano a Perpinyà principalment, també ofereix dades d'història i de sociolingüística. Es va publicar, posteriorment, en una versió condensada i corregida en el llibre *Les gitans catalans et leur langue* (2004).

— A Perpinyà i al Llenguadoc: ESCUDERO, Jean-Paul (2009). «Vers des recherches sur le substrat tsigane du catalan gitan de France» (6 p.). L'article, en el qual ens hem inspirat aquí, mira d'examinar amb exemples concrets el procés natural de naixement del català gitano sota la influència de la llarga agonia paral·lela del caló català.⁶

— A Millars, un poble situat uns quinze quilòmetres a l'oest de Perpinyà: BALAGUER, Claudi (2010). *Cosa de païos i gitans: el català a Millars* (200 p.). L'obra, centrada sobretot en la caracterització del dialecte septentrional de Millars, dedica molts comentaris al català parlat pels gitans d'aquest lloc (treball en premsa).

— A diverses ciutats de l'òrbita francesa (Montpeller, Agde, Perpinyà, Tolosa de Llenguadoc, Montalban, etc.): CASANOVA, Eugeni (2014). «La tribu perduda dels catalans: els gitans catalans de França». L'article —publicat en aquesta obra— fa el relat d'una primera exploració geogràfica dels gitans catalans residents fora de Catalunya.

A més d'aquests estudis, conservem mostres lingüístiques amb gravacions procedents de Carcassona,⁷ d'Arle i de Lesinhan. El cas de Lesinhan, molt complex, posa de manifest un contacte especial entre gitans catalans i gitans andalusos, amb llengües que conviuen paral·lelament o s'entremesclen amb resultats originals.

No existeix, avui dia, cap programa de recerca global sobre els gitans catalans de l'Estat francès. (La perspectiva geogràfica d'Eugeni Casanova podria, tanmateix, determinar un gir important en les investigacions futures gràcies a una nova localització de les comunitats gitanes.) Davant la migradesa de les mostres lingüístiques recollides en l'espai occitanocatalà, aquest article no pretén, ni pot tractar la qüestió del català gitano amb exhaustivitat, sinó que vol ser una contribució a l'estudi de la identificació, de la dinàmica i de la caracterització general d'aquesta llengua.

6. Lamentem la pèrdua de les transcripcions fonètiques en la publicació d'aquest treball.

7. Sobre les enquestes a Carcassona i algunes dades recents, vegeu més detalls a Escudero (2009).

Conceptes preliminars sobre el català gitano

Parlem de:

— una variant de la llengua catalana —anomenada, sovint, *gitano* entre els seus locutors— formada sobre un substrat no romànic: el caló català, del qual resta poca cosa actualment. Per consegüent, davant de qualsevol dubte lingüístic o sociolingüístic, haurem de preveure, en primer lloc, la hipòtesi de la influència d'un substrat zíngar o, si més no, d'una lògica zíngara en els processos d'evolució fonològica, morfològica, lexical o de transmissió (Escudero, 2009);

— una territorialitat de tipus modern, que ja no es basa en la història clàssica i estable de les llengües o dels dialectes coneguts;

— una codificació escrita quasi inexistent (les mostres d'escripturització són encara avui dia excepcionals);

— una evolució molt ràpida entre les generacions de locutors, i

— un nivell de fragmentació i d'hibridació molt elevat. Malgrat haver constatat la pressió creixent del francès, a hores d'ara, el català gitano es manté com a llengua de lligam entre les diverses comunitats de l'Estat (Perpinyà, Narbona, Carcassona, Montpeller, Arle, etc.), però fins quan?

3. CONTRIBUCIÓ A UN ESTUDI SOCIOLINGÜÍSTIC

3.1. *Extensió i nom de la llengua*⁸

Les dades presentades en aquest apartat, fragmentàries i provisionals, s'enfronten a la complexitat d'una geografia nova que anirem descobrint, com un gran trencaclosques incipient.⁹

De manera gràfica i prou encertada, alguns gitanos de Perpinyà expliquen la situació peculiar d'aquesta ciutat comparant el món gitano amb un arbre: les arrels són Espanya, Perpinyà és el tronc, les branques són França. Els estudis històrics de Jean-Paul Salles (2003) confirmen que Perpinyà ha estat sempre, si fa no fa, un pont entre els gitanos d'Ibèria i la xarxa de comunitats gitanes de l'Estat francès. Aquesta comparació no és contradictòria amb altres punts de vista procedents de Montpeller.

Les Gitans catalans se rencontrent dans toute la France selon la grand-mère de Betty; Anita n'est pas d'accord et dit qu'on ne les rencontre pas au Nord. Leur langue est le catalan de Perpignan; leur mentalité correspond aussi à celle des Catalans de cette région. (Marichy, 1989, p. 24)¹⁰

8. Inclou informacions sobre la procedència suposada de la llengua, basada en les entrevistes.

9. En aquesta geografia original no sols hauríem de parlar de pobles, sinó també de barris.

10. Tal com hem dit en la presentació, el món dels gitanos catalans s'estén més enllà d'Occitània i

Des de Perpinyà estant, els gitanos solen menysvalorar el català parlat pels seus cosins d'Occitània.

A mesura que anem cap al nord, parlen un català aigualit, *fade*, a partir de Narbona. (Entrevista a Paul Bouziès, 1988)

El veritable català que parlen [els gitanos] és a Perpinyà. És més pur. Un poc a Narbona, a Montpellier, Besiers, Lesinhan, Arle.¹¹ (Entrevista a Joseph Soler, 2010)

Pel que fa als noms de la llengua, vam constatar un ús paral·lel de *català* i *gitano* a Perpinyà, l'any 1990, en registres variables, però també a vegades, com a simples sinònims.¹² *Català* apareixia aleshores generalment en situacions més formals, com ara en comparacions amb el castellà o el caló i també en les relacions amb locutors catalans paios. *Gitano* es mantenia com a denominació popular, fins i tot amb paios francesos per a explicar que aquesta llengua era *du gitan*. Actualment, sembla que hagi quedat estancat l'ús de *gitano* i hagi progressat la forma *català* a Perpinyà. És possible que el desenvolupament d'una administració municipal bilingüe hagi contribuït al canvi. Fora de Perpinyà, informacions escasses indiquen la presència del nom *català* al Llenguadoc i a Marsella.¹³ A Carcassona es coneix *gitano* i *català*, a Montpellier apareix també *gitano* i *català* (Marichy, 1989). En algunes zones de l'Estat —en tenim constància al Departament de l'Erau almenys— es fa servir la paraula *gitane* com a forma del *français régional*.

G. Calvet me précise que les Gitans catalans disent «parler gitane» lorsqu'ils s'expriment en catalan; ce qu'ils opposent à «parler français»; «gitane» n'est pas le féminin de «gitan» mais la francisation de «gitano». Un homme dit: «je suis gitane». (Williams, 1988)

3.2. Actituds dels locutors sobre la seva llengua, transmissió generacional i erosió

Fins a la dècada dels anys vuitanta del segle passat i a principi dels noranta, a Perpinyà la qüestió de la transmissió de la llengua entre generacions tenia una resposta senzilla: el català gitano era, sense excepcions, la llengua de totes les famí-

---

té ramificacions reals al nord de França. Pel que fa al paral·lisme amb la llengua pròpia de Perpinyà, hem d'entendre que la referència aquí no és exactament el català, sinó el català gitano de Perpinyà, del qual els gitanos de Montpellier tenen un coneixement més concret pels lligams que mantenen amb els seus parents del Rosselló.

11. Es tracta de la ciutat d'Arle, situada a l'oest de Marsella.

12. «Dénominations de la langue principale vers 1990» (Escudero, 2004, p. 38).

13. A Marsella, els gitanos catalans són minoritaris.

lies gitanes.¹⁴ Els dubtes i les crítiques anaven cap a Occitània. Allà, segons els informadors de Perpinyà, els joves començaven a parlar paio (és a dir, francès) a casa. Aquest punt de vista el compartia Paul Bueno a Montpeller.

Pour mes enfants je fais attention quand ils parlent le gitan [el català gitano], ils ont tendance à mélanger quand ils disent un mot, ils disent un mot en gitan et à moitié en français. Je dis non. Par exemple, *me diu: dóna-me* du pain. *Dic, dóna-me* du pain, *no! Diu, ho és: Dóna-me* ['donmə] pa. Ou tu dis, donne moi du pain en français, *o demana-me, dóna-me pa*. Comme là-bas il n'y a personne qui parle le catalan à Montpellier, donc, le peu de catalan qui nous reste ceux qui ont émigré là-bas, c'est un mélange de français et de catalan. (Entrevista a Paul Bueno, 1994)¹⁵

Avui dia, per la seva inestabilitat interna, el català gitano també presenta senyals de substitució a Perpinyà.

Tant com els vells seran aquí [tant com viuran] irà bé. Mes durarà pas temps. De la manera que va el poble gitano és una *catastrophe*. El barregen [el català] amb la llengua ['ʎeŋgə] d'on se trapen [es troben]. La meua noia i el meu noi de tant en tant, tenen una escapada en francès, i jo dic: Ei! Poc a poc, sóc aquí encara! El dia que hi serem pas més, feu lo que voldreu. (Entrevista a Joseph Soler, Perpinyà, 2010)

Com a mostra de ruptura recent de l'ús del català gitano (2010), vam observar a Perpinyà una escena curiosa en què determinades normes d'educació paia havien estat integrades per uns gitanos. En una mena de salutació de benvinguda entre homes de barris diferents, les primeres paraules d'acollida van ser en francès, una llengua escollida, en aquest cas, per la seva elegància en un registre formal. El contingut, clàssic, era aproximadament el següent:

- Bonjour monsieur, comment allez-vous?
- Ça va, je vous remercie, et vous-même?

En aquest exemple breu, potser encara excepcional, s'ha de veure, tanmateix, un senyal de canvi d'usos lingüístics. El bilingüisme, com a tret constitutiu de la cultura gitana, inclou una dimensió lúdica en la tria de la llengua. El joc, per exemple, es produeix quan dos gitanos de ciutats diferents ostenten el seu coneix-

14. L'any 1987, en una escola del barri de Sant Jaume, i, per tant, fora de l'ambient familiar, vam gravar nens de quatre i cinc anys. Tots comunicaven en català gitano.

15. L'entrevistat s'expressa en francès per la presència d'un amic francòfon en aquella conversa, Daniel Elzière.

xement del caló en una mena d'exageració permanent (que no deixa mai de ser elegant) o fan servir aquesta llengua residual davant d'un grup de forasters ignorants, o encara escarneixen un paio conegut en el seu idioma... El bilingüisme com a tradició i diversió no ha d'amagar el problema principal del català gitano actual, que és l'afebliment dels seus recursos interns, és a dir, el seu desgast o erosió natural. L'erosió apareix de manera òbvia en el camp del lèxic, amb la invasió de gal·licismes de tota mena: *angoisse* (angoixa), *bague* (anell), *briquet* (encenedor), *caresse* (manyaga), *château* (castell), [ku'la] < *couler* (rajar), *déluge* (diluvi), *encre* (tinta), *foyer* (matrimoni), *grandir* (créixer), etc. (vegeu-ne una mostra específica a Escudero (2004, p. 210-233) o exemples dispersos a Marichy (1989, p. 60-73)). Però la pressió del francès també es pot notar en la morfologia, en la sintaxi o fins i tot en la fonètica del català gitano, amb alguns verbs que han canviat de grup com ara «assistar» < *assister* (assistir), «corrijar» < *corriger* (corregir), «repetar» < *répéter* («repetir»: en català, fer un assaig), frases enterament calcades sobre el model gal: «Havia tingut l'ocasió del veure» < *il avait eu l'occasion de le voir* (va tenir l'oportunitat de veure'l) i fonemes que comencen a desaparèixer pel fet de no trobar cap equivalent en francès: rr > r (per exemple, guitarra > «guitara», guerra > «guera») o ll > [j] (per exemple, lluny > «yun»). Aquests exemples recollits a Perpinyà es limiten a locutors joves en aquesta ciutat, però recorden la fragilitat general del català gitano a Montpeller i els comentaris de Christine Marichy (1989, p. 90) sobre la simplificació del consonantisme al barri de Figuerolles: «/r/ est roulé, mais ne l'est pas aussi fortement qu'en catalan et n'est jamais redoublé» [...] «Articulation d'un yod /j/ auquel correspond en catalan le /λ/ mouillé qui est parfois même redoublé /λ λ/». Des d'aquella descripció, el parlar de Montpeller ha evolucionat amb la incorporació [R] uvular procedent del francès en les noves generacions.

La notorietat estable del caló i la seva transmissió parcial fins a la primera meitat del segle xx no van impedir la seva substitució pel català gitano (vegeu «Le déclin d'une langue refuge», a Escudero, 2004). Avui dia, el prestigi del català gitano tampoc no es pot considerar com una garantia de futur. Per damunt del prestigi de la llengua, predomina la seva salut interna i, a hores d'ara, tal com s'ha vist, aquesta llengua presenta símptomes indiscutibles de desgast.

3.3. *Català i occità*

La presència de comunitats gitanes al Llenguadoc, a la Provença i a altres punts d'Occitània, amb un caràcter sempre conservador, planteja una pregunta evident: es fa servir l'occità com a llengua interna en algunes famílies gitanes d'aquell territori? El descobriment als anys vuitanta a Perpinyà d'individus que s'expressaven perfectament en occità va crear un dubte legítim sobre aquesta qüestió. Si bé és

gairebé impossible de donar una resposta taxativa a la pregunta, només ens consta, a hores d'ara, que no es tracta de grups, sinó de casos individuals. Entre els gitanos catalans, l'occità —anomenat popularment *gavatx*— sol tenir una valoració negativa.

- Jo viví a [sijá]... [«Sigean», poble del Llenguadoc marítim situat al sud de Narbona]
- Amb els païos com parlàveu? Parlàveu gavatx amb els païos?
- El sabí pas el parlar gavatx! Mai som sapigut!
- Els altres gitanos, bé el parlaven el gavatx?
- Sí. La meua germana el parlava. Oh! i francès i espanyol i tot... Ai, és lleig aquest parlar! Mai som sapigut parlar una paraula de gavatx, és quelcom, eh? I me criavi allí!

(Entrevista a Incarnation Bouziès, 1993)¹⁶

Repetint un diàleg amb un veí occità, el nostre informador de Montpeller declarava:

- Moi je leur dis aux *Païos*, aux *Gavatx*: mais votre *gavatx* c'est du catalan payisé, francisé.
- Ah non, cest une langue!
- Mais non, c'est pas une langue ça; c'est du catalan dit par un *païo*!

(Entrevista a Paul Bueno, 1994)

Per damunt dels lligams coneguts entre el català i l'occità i dels trets específics compartits entre el català parlat al Rosselló i el llenguadocià, els occitanismes estrictes del català gitano no són gaire nombrosos. Aquest fet demostra la resistència de la llengua pròpia a la influència de l'occità. Des de Perpinyà estant, alguns occitanismes dels gitanos del Llenguadoc són motiu d'escarni. Els exemples, donats per Paul Bouziès, sorgeixen en el lèxic: *capèl* (barret), *cotèl* (ganivet), *dejunar* (esmorzar), *gostar* (berenar), *medecin*¹⁷ [mødə'si] (metge), *tampar* (tancar). Paral·lelament, vam recollir *capèl* i *cotèl* a Carcassona i, en l'estudi fet a Montpeller (Marichy), consten *cotèl* i *besonh* [buzun] (menester). Encara que es tracti només d'una mostra, la incidència directa de l'occità sembla, doncs, prou limitada.

16. Incarnation Bouziès va néixer a Perpinyà el 1916 i va passar la seva infantesa a Sijà. La seva tia, Pauline Cargol, nascuda a Ribesaltes (Rosselló) el 1901, que també va viure a Sijà, feia servir l'occità com a llengua de relació amb els llenguadocians.

17. Tot i havent donat una entrada pròpia a *medecin* en el seu diccionari, Alibert recomanava l'ús de *mètge* en occità.

4. PROCEDÈNCIA I NATURALESA DE LA LLENGUA

Els lligams geogràfics dels gitanos d'Occitània amb Catalunya apareixen en diversos estudis sobre el segle XIX o en obres d'autors contemporanis d'aquella centúria.

À Toulouse une quarantaine de familles habitaient à la fin du XIXe. siècle le faubourg Saint-Cyprien; d'autres formaient près de là, sur des terrains vagues, une population flottante. Elles venaient du Roussillon, comme le prouvait l'usage de la langue catalane. Leurs métiers de maquignon les entraînaient à fréquenter les foires jusqu'à une centaine de kilomètres à la ronde. (Vaux de Foletier, 1981)

Les bohémiens du Midi sont généralement originaires du Roussillon et de la Catalogne où ils sont désignés sous le nom de Gitanos (Égyptiens). On les appelle vulgairement Catalans. (Mistral, *Lou tresor dóu Felibrige*, s. v. *boumian*, citat per Balaguer, 2011)

Els estudis recents de Jean-Paul Salles confirmen el sentit de les migracions gitanes al segle XIX amb més precisions.

Au cours de la même période, les Gitans vont faire leur apparition dans l'Aude et dans l'Hérault, car des familles originaires de Perpignan se déplacent vers Sigean, Narbonne, Lézignan, Béziers et Montpellier pendant des périodes plus ou moins longues. C'est ainsi que les Gitans renouent avec le voyage, du moins de façon temporaire, selon un processus de semi-nomadisme très caractéristique. Certaines familles possèdent des passeports délivrés par les autorités françaises et grâce auxquels ils peuvent se déplacer vers l'intérieur du pays, comme Marie Souler, dont le passeport a été visé par le maire d'Auch, ou Antoine Patrac, domicilié à Béziers dès 1815. (Salles, 2003, *Le livre des gitans de Perpignan*)

La història i la dialectologia coincideixen per a demostrar la procedència catalana dels gitanos d'Occitània. Les mostres de llengua analitzades a Perpinyà, a Montpellier (Marichy, 1989), a Arle i a Carcassona tenen un origen comú. El resum de trets recollits al final de la nostra tesi (Escudero, 2004) es pot aplicar a Arle, a Carcassona i, amb alguns matisos, també a Montpellier. Per consegüent, amb les dades de què disposem actualment, podem afirmar que el català gitano de Perpinyà és el punt de partença del català gitano de bona part del Llenguadoc. A la resta d'Occitània, segons recerques actuals (Casanova, 2011), el model lingüístic perpinyanès sembla compartit amb altres formes de català gitano. La dinàmica molt antiga de fragmentació de les societats gitanes ha anat creant una extraordinària diversitat entre grups i subgrups dialectals a tot el món. En aquesta geografia complexa, no ens hauria d'estranyar que el desenvolupament de les investigacions generi aviat nous descobriments.

BIBLIOGRAFIA BREU

- ACKERLEY, F. G. (1914-1915). «The Romani speech of Catalonia». *Journal of the Gypsy Lore Society* [Londres], vol. VIII, núm. 11, p. 99-140.
- ADIEGO, I. (2002). *Un vocabulario español-gitano del marqués de Sentmenat: 1697-1762*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- ADIEGO, I.; ESCUDERO, J.-P. (2001). «Vocabulari del kaló català». *I Tchatchipen* [Barcelona: Institut Romanó], núm. 33, p. 4-30.
- ALIBERT, L. (1965). *Dictionnaire occitan-français: D'après les parlers languedociens*. Tolosa de Llenguadoc: Institut d'Études Occitanes.
- BALAGUER, C. (2010). *Cosa de païos i gitanos: el català a Millars*. [En premsa]
- CALVET, G. (1993). *Dictionnaire tsigane-français: Dialecte kalderash*. París: L'Asiathèque.
- CASANOVA, E. (2014). «La tribu perduda dels catalans: els gitanos catalans de França». [En aquesta obra]
- DELON, J. (1993). «Gitanos. Essai sur la statistique du département des Pyrénées-Orientales. Le Roussillon après la révolution». *Bulletin de la Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales* [Sant Esteve: Michel Fricker Productions], núm. 101, p. 82-86.
- ESCUDERO, J.-P. (2003). «L'obra inèdita de Bernard Leblon: antroponímia dels gitanos de Catalunya». A: TURULL, A. *Aportacions a l'onomàstica catalana: Actes del XXVI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs: Universitat de Lleida, p. 713-728.
- (2004). *Les gitans catalans et leur langue: Une étude réalisée à Perpignan*. Péronnas: Editions de la Tour Gile.
- (2009). «Vers des recherches sur le substrat tsigane du catalan gitan de France». A: ARNAVIELLE, T.; CAMPS, C. (ed.). *Discours et savoirs sur les langues dans l'aire méditerranéenne*. París: L'Harmattan.
- GÓMEZ ALFARO, A. (1998). «Diccionarios y estudios sobre el romanó kaló español». *Revista Interface*, núm. 29.
- JAUBERT DE REART, J. (1835). «Essai sur le langage des Bohémiens». *Le Publicateur* [Perpinyà], núm. 20, p. 78; núm. 28, p. 110; núm. 31, p. 122-123; núm. 34, p. 134-135; núm. 37, p. 146-147; núm. 38, p. 151-152; núm. 45, p. 178-179; núm. 47, p. 186-187.
- LEBLON, B. (1980). *Les gitans d'Espagne, recherches sur les divers aspects du problème gitan du xvème au xviiième siècle*. Tesi de doctorat d'estat, defensada a la Universitat Paul Valéry, Montpellier III. [Obra inèdita]
- (1993). *Los gitanos de España*. Barcelona: Gedisa.
- MARICHY, C. (1989). *La langue des «Gitans catalans» de Figuerolles à Montpellier*. Diplôme d'Études Approfondies ès Sciences du Langage. Dirigit per Jean-Marie Petit. Treball presentat a la Universitat Paul Valéry, Montpellier III. [Obra inèdita]
- MISTRAL, F. (1878). *Lou Tresor dóu Felibrige ou dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*. Raphèle-lès-Arles: M. Petit. 2v.
- SALLES, J.-P. (2003). «L'Époque des guerres napoléoniennes». A: *Le livre des gitans de Perpignan*. París: L'Harmattan. [Treball col·lectiu]
- SORAVIA, G. (1977). *Dialecti degli zingari italiani*. Pisa: Pacini.
- TORRIONE, M. (1995). «Pasado e identidad de la lengua gitana en España». *Los gitanos en la Historia y la cultura: Actas de un congreso*. Granada: Junta de Andalucía, p. 227-247.

- VAUX DE FOLETIER, F. de (1961). *Les tsiganes dans l'ancienne France*. Paris: Société d'Édition Géographique et Touristique.
- (1981). *Les bohémiens en France au XIXe. siècle*. Paris: J.-C. Lattès.
- WILLIAMS, P. (1988). «La langue tsigane». A: VERMES, Geneviève (dir.). *Vingt-cinq communautés linguistiques de la France*. Vol. 1. Paris: L'Harmattan.